

arguments to understand dialogue as interaction concerning sense, through the sense, by sense. Intentional substantial dialogic interaction results in a joint search, creation, formation, coordination and increase of senses which leads to semantic development of dialogic act participants. Phenomenological and existential theory allows us to find new valuable orientations of the pedagogical process and pedagogical interaction. They are focusing on problems the of development of learners' consciousness, creativity, personality, and on the processes of self-congruence I, personal choice and responsibility. Humanistic pedagogy refers to the individual students and sees it as a subject having its own value, internal sources of self-development, but not "raw material" for social and technological progress. The article reveals the essence of intentional dialogue, pedagogical interaction and means by which the intention is transmitted to the interaction.

Inclusion of intentionality of consciousness in pedagogical science and practice of phenomenological and existential theories opens bright prospects for further research as at the level of analysis of valuable bases of pedagogical systems, and at the level of exact pedagogical technologies.

Key words: pedagogical interaction, intentionality, intentional dialogue, sense.

УДК 37.036: 13+37 (091)

Грамотюк О.В.*

ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ «ЗДІБНОСТІ»

Статтю присвячено історичній ретроспективі поняття «здібності» в працях відомих філософів та психологів, починаючи з часів Античності до сьогодення; викладено ідеї представників української філософської думки стосовно творчості людини. У роботі розглядаються різноманітні підходи до визначення поняття «здібності» та психологічні чинники, які впливають на їх розвиток. Розглядається вплив особливостей темпераменту на розвиток здібностей та зазначається особлива роль правильно організованого навчання в розвитку творчого потенціалу школярів завдяки формуванню індивідуального стилю в їхній роботі. На підставі теоретичного аналізу психологічної, філософської літератури розкрито сутність поняття «здібності» та подано його визначення.

Ключові слова: здібності, творчі здібності, особливості темпераменту, характер, обдарованість.

Природі кожної людини властива інтенція творення. Від народження вона більшою чи меншою мірою наділена творчим потенціалом, творчими здібностями. Тому першочерговим завданням педагогів є формування у дітей активної творчої позиції, «поки ще не втрачена в них здібність захоплюватися пошуком невідомого, незвичайного...» [2].

На нашу думку, творчість не може розглядатися як риса обраних, обдарованих дітей. Вона притаманна всім дітям без винятку. Ми вважаємо, що феномен творчості зумовлений багатьма чинниками, але, безперечно, значну роль відіграє розвиток здібностей дитини.

Проблема здібностей була і залишається предметом пильної уваги фахівців у галузі філософії, психології, педагогіки, фізіології, історії, культури тощо. Наукові дослідження свідчать, що ця проблема є складною і надзвичайно актуальною.

Творчість, здібності людини ще з давніх часів були об'єктом філософських пошуків Платона, Аристотеля, Сократа, Геракліда, Джона Локка, Френсіса Бекона, Яна Амоса Коменського та багатьох інших.

Питанню розвитку здібностей особистості присвятили свої праці такі вчені, як Л. Венгер (орієнтація здібностей), Л.Виготський (роль середовища у розвитку творчих здібностей дитини), О. Леонтьєв (процес формування здібностей), С. Рубінштейн (внутрішні умови розвитку здібностей), Б. Теплов (здібності, як індивідуальні

* © Грамотюк О.В.

психологічні особливості особистості) та інші.

Вплив особливостей темпераменту на розвиток творчих здібностей дитини є предметом наукових досліджень Н. Лейтеса, А. Покровського, С. Шандрука. Питанням темпераменту як основного регулятора діяльності кожного індивіда присвячено праці відомого фізіолога, засновника науки про вищу нервову діяльність І. Павлова.

Досліджуване питання висвітлено у багатьох наукових працях із різних позицій, однак зростаюча актуальність та об'єктивна потреба в постійному розвитку та оновленні шляхів формування здібностей школярів зумовили вибір цієї теми дослідження.

Саме тому метою нашої статті є з'ясування сутності поняття «здібності», визначення впливу характеру та особливостей темпераменту на розвиток здібностей школярів.

Відповідно до поставленої мети нами було визначено таке завдання: на основі аналізу наукових джерел філософської, психолого-педагогічної літератури розглянути основні підходи до проблеми здібностей та способів їх формування.

У філософській науці поняття «здібності» розглядається «як психічні властивості індивіда, які регулюють його поведінку і слугують умовою його життєдіяльності. Вони роблять його придатним до певної професійної діяльності» [6].

Аналіз філософської літератури дозволяє стверджувати, що засади розвитку творчої особистості, творчих здібностей склалися під впливом ідей прогресивних мислителів різних епох. Проблеми здібностей кожної людини, її індивідуальних особливостей цікавили філософів ще в епоху античності. За переказами, записаними Платоном, сім мудреців Стародавньої Греції зійшлися в храмі Аполлона у Дельфах і написали на ньому: «Пізнай самого себе!». Це прагнення, яке дійшло до наших часів, невіддільне від бажання пізнати свої здібності і порівняти їх зі здібностями других людей.

Один із перших філософів Стародавньої Греції Гераклід розрізняв чуттєве і розумове пізнання. Філософ стверджував: «Всім людям дано пізнавати самих себе і бути цнотливими», таким чином вирізняючи розум і почуття як знаряддя пізнання самого себе та своїх здібностей. Парменід різко протиставляв чуттєве і розумове пізнання один одному, пов'язуючи його з індивідуальними відмінностями людей. Емпедокл намагався пояснити ці відмінності через величини і зв'язки окремих елементів, що складають людину. «Люди, елементи яких занадто малі і занадто тісно пов'язані між собою, мають поривчасту вдачу і беруться за багато справ, але внаслідок швидкості руху крові роблять мало» [3].

Найвідоміший представник філософії софістів Сократ навчав своїх учнів: «Кожна людина, обдарована або бездарна, повинна вчитися і тренуватися в тому, у чому хоче досягти успіхів». В основі філософії Сократа лежить вчення про добру природу людини. Філософ надавав великого, чи не визначального значення природній схильності, в чому і вбачав правильний шлях прояву здібностей людини в самопізнанні: «Хто знає себе, той знає, що для нього корисно, і ясно розуміє, що він може і чого не може».

Право на освіту Сократ пов'язував із природними здібностями громадян. «Могутні духом якщо отримають освіту, стають відмінними корисними діячами. Залишившись без освіти, вони будуть дуже дурними, шкідливими людьми» [5].

Поняття про здібності у науку ввів Платон. Він стверджував, що здібності є природженими, і всі знання, яких набуває людина, – це її спогади про перебування в ідеальному світі «абсолютних знань», «коли Душа супроводжувала Бога». Платон уважав, що «люди за своїми здібностями досить різні: одні народжені для управління, інші – для землеробства і ремесла». Всіх їх слід розрізняти як золото, срібло, мідь та залізо. Прояв таланту філософ взагалі вважав божественною одержимістю.

На нашу думку, цікавим є ствердження Платона про те, що при навчанні слід забезпечити «свободу покликання», тобто приймати до уваги особисті схильності і здібності дитини, що певною мірою відповідало б суспільним потребам. «Нехай він [учитель] намагається направляти смаки і схильності дітей до того заняття, в якому вони повинні згодом досягти досконалості» [3].

Аристотель розглядав здібності як потенційну внутрішню властивість тіла, розділяючи поняття теоретичного і практичного розуму. Ібн-Сіна (Авіценна) ставив питання про можливість розвитку душевних здібностей людини. Деякі філософи визнавали в людині лише здібності до самопізнання, інтроспекції (Плотін), здібності до внутрішнього досвіду (Августин, Фома Аквінський).

Марк Фабій Квінтіліан, видатний римський педагог, уважав, що всі діти, за деяким винятком, наділені здібністю до навчання. Тому, на його думку, вчитель повинен знати, враховувати індивідуальні особливості і здібності дитини. Згідно із вченням Квінтіліана кожна людина обдарована природою.

Іспанський лікар Хуан Уарте у книзі «Дослідження здібностей до наук» розглянув питання вродженості обдарувань. Вважаючи людські здібності вкрай обмеженими, автор говорить про те, що особистість може оволодіти лише однією справою, «бо людська природа не може одночасно опанувати два мистецтва чи дві науки» і має займатися лише тим, до чого у неї природний дар.

Англійський філософ Френсіс Бекон уважав, що тільки наявність певних здібностей дає можливість людині освоїти ту чи іншу науку. Так, пам'яті відповідала історія, уяві – поезія, розуму – філософія. Філософ уважав щасливими тих, чия природа співпадала з родом їх занять.

Один із творців механістичного матеріалізму, англійський філософ Томас Гоббс уважав, що природа наділила людей рівними фізичними та розумовими здібностями.

Новий підхід до розуміння здібностей розробив чеський педагог-гуманіст та філософ Ян Амос Коменський, презентувавши результати своєї роботи у «Великій дидактиці». На відміну від Хуана Уарте він розвинув досить прогресивну для того часу ідею пансофії – навчання всіх усьому. Філософ визнавав три джерела пізнання – відчуття (сприйняття), розум і віру.

Англійський філософ-просвітник Джон Локк, основоположник матеріалістичного сенсуалізму, піддав критиці теорію вроджених здібностей Платона, Декарта та їх послідовників. «Якщо душа – це чиста дошка («*tabula rasa*») без знань та ідей, звідки вона отримує знання та матеріал для роздумів? Я відповім: із досвіду». Ідея Локка про велику силу навчання була розвинута його послідовниками.

Представник німецької філософії Христіан Вольф, послідовник Лейбніца, розглядав здібності як вроджену, спонтанну активність душі.

Гельвецій, французький письменник та філософ-матеріаліст, уважав, що всі люди мають однакові розумові здібності, а «нерівність умів» пояснюється відмінностями у вихованні.

Німецький психолог і філософ Фрідріх Едуард Бенеке визнавав, що «в людській душі постійно утворюються нові елементарні здібності».

У своїх поглядах французький філософ Дені Дідро спирався на положення про те, що кожна людина народжується зі здібністю до певного виду діяльності. Мета виховання полягає в тому, щоб змусити людину постійно займатися тим, до чого вона має хист.

Тривалий час поняття «здібності» було не тільки пов'язане з поняттям психічної функції, а й ототожнювалося з ним. Такому ототожненню сприяла псевдонаукова концепція австрійського вченого Франца Йозефа Галля про локалізацію здібностей в різних ділянках головного мозку – так звана френологія.

Німецький психолог і філософ Вільям Штерн визначав обдарованість як «загальну психічну здібність особистості пристосовуватися до нових завдань і умов життя». Він розглядав два типи обдарованості – реактивну і спонтанну. Діти, наділені реактивною обдарованістю, потребують певної мотивації своєї діяльності ззовні. Спонтанна обдарованість зумовлює інтелектуальну, теоретичну діяльність дитини.

Цікавими є погляди французького філософа Анрі Сен-Симона, який уважав, що в людині нерівною мірою закладено задатки здібностей до різних видів діяльності. У ході дослідження він виділяв три основні групи професій: пов'язані з витонченими мистецтвами, науковою діяльністю, промисловою діяльністю.

Англійський філософ і педагог, один із реформаторів ХІХ століття, Роберт Оуен уважав, що в суспільстві майбутнього «всі діти будуть навчатися так, щоб уміти працювати в будь-якій галузі». Здібності і характер людини Оуен розглядав як результат взаємодії її природних особливостей і соціального середовища.

Німецький філософ Іммануїл Кант уважав творчі здібності поєднувальною ланкою між «багатоманітністю чуттєвих сприймань і єдністю понять розуму». Фрідріх Шеллінг, послідовник Канта, уважав творчі здібності поєднанням свідомої та несвідомої діяльності. Подібно до природи, яка творить несвідомо, геній («той, хто обдарований здібностями») також несвідомо творить у стані натхнення, просвітлення.

Визначні ідеї стосовно творчості людини, її здібностей залишили по собі представники української філософської думки (Г. Сковорода, Л. Українка, І. Франко та ін.). Так, Г. Сковорода зазначав, що існує тісний зв'язок між природою і вихованням, а тому, на його думку, необхідно допомагати дитині утримувати «порядок серця» та вивільнити її внутрішню природу. Г. Сковорода розглядав природні здібності людини як основу, на якій ґрунтується вибір життєвого шляху. На думку філософа, щастя людини не в статках та почестях, а у поєднанні її уподобань і здібностей із природою, тобто з волею Божою. *«Людина є найблагодініше його [Бога] знаряддя, що має перевагу свободи й повну волю вибору, а тому ціну і звіт за вживання цього права містить у собі».*

Філософ уважав працю сенсом життя людини, проте зазначав, що кожна людина має внутрішню «сродність» лише до певного виду діяльності.

І. Франко, розглядаючи проблеми творчості, творчих здібностей, цікавився роллю свідомого і несвідомого у творчому процесі.

Проблемою творчих здібностей цікавилися і представники російської філософської школи (М. Бердяєв, В. Соловйов та ін.). Так, перший уважав, що свої здібності людина отримує від Бога, і тому його творчість, її геній є «знаряддям божественної справи у світі».

На наш погляд, цікавим є ствердження сучасного філософа В. Цапка, що здібності до творчості є характеристикою кожної особистості. Бути особистістю означає не тільки мати творчі здібності, але й постійно проявляти їх у процесі діяльності. Відсутність діяльності призводить до згасання творчих здібностей.

Проблема здібностей інтенсивно досліджувалася і психологами. Ще Гоббс і Спіноза, вступаючи в полеміку з Декартом, відмовилися від поняття душі як пояснення принципу здібностей. Вони ввели термін *психічне явище*. З того часу здібності стали сприйматися саме як психічне явище.

У словнику практичного психолога поняття «здібності» визначають як «індивідуальні психологічні особливості людини, які виражають її готовність до оволодіння певними видами діяльності та їх успішного виконання... Під ними розуміється високий рівень інтеграції та генералізації психічних процесів, властивостей, відносин, дій та систем, які відповідають вимогам діяльності» [4].

Проблема формування та розвитку творчих здібностей розглядається у працях Б. Ананьєва, В. Богословського, Л. Венгера, Г. Костюка, Б. Теплова, О. Леонтьєва, К. Платонова, С. Рубінштейна, В. Моляко та ін.

Так, Б. Теплов у роботі «Проблеми обдарованості» дає визначення поняття «здібності». По-перше, під здібностями він розуміє індивідуальні психологічні особливості, які відрізняють одну людину від іншої. По-друге, здібностями вважаються не всі індивідуальні можливості людини, а лише ті, які є чинниками успішного виконання конкретної діяльності. По-третє, поняття здібностей не зводиться до знань, навичок, умінь, уже набутих людиною, а лише пояснює легкість їх засвоєння.

Аналізуючи біологічне та соціальне у здібностях, Б. Теплов зазначав, що вродженими можуть бути лише анатоמו-фізіологічні особливості, які лежать в основі розвитку здібностей. Самі ж здібності є результатом розвитку, що здійснюється у процесі навчання та виховання.

О. Леонт'єв розглядав формування здібностей як «процес, в результаті якого відбувається відтворення індивідом історично сформованих здібностей і функцій людини». Здібності розглядалися вченим як «новоутворення, які виникають при житті людини».

С. Рубінштейн стверджував, що розвиток здібностей відбувається по спіралі. «Реалізація можливостей, в яких проявляються здібності одного рівня, відкриває нові можливості для подальшого розвитку здібностей більш високого рівня».

Вчення С. Рубінштейна про здібності включає такі основні положення:

- здібності людини формуються не лише у процесі засвоєння матеріального світу, відтвореного в процесі історичного розвитку, але також і в процесі його безпосереднього творення;

- здібності людини – це внутрішні умови її розвитку, які формуються під впливом зовнішніх умов у процесі взаємодії людини із зовнішнім світом;

- жодна здібність не є актуальною, доки не увібрала в себе відповідних суспільно вироблених операцій. Ядром здібностей є ті психічні процеси, через які ці операції регулюються та безпосередня якість цих процесів.

С. Рубінштейн спирався на експериментальні дослідження здібностей через вирішення різноманітних задач – арифметичних, фізичних, шахових, задачко-головоломок, задач, пов'язаних з переходом дитини від практичної діяльності до розумової тощо.

Л. Венгер поєднував здібності із діяльністю певної орієнтації, яка регулює практичні або пізнавальні дії.

Л. Виготський визначав особливу роль середовища у розвитку творчих здібностей дитини. Його твердження, що правильно організоване навчання сприяє розвитку творчого мислення, викликає до життя цілу низку процесів, які поза навчанням були б неможливими.

На розвиток творчих здібностей, за даними наукових досліджень Н. Лейтеса, А. Покровського, С. Шандрука та інших, значно впливають особливості темпераменту. І. Павлов уважав темперамент основою характеру нервової системи людини, що зумовлює вибір діяльності кожного індивіда.

Так, особи сангвіністичного типу нервової системи відрізняються емоційністю, жвавістю, образним мисленням, швидкою реакцією, високою психічною активністю. Дитина швидко захоплюється новою діяльністю, відрізняється високою працездатністю, але може швидко втратити інтерес до справи. Сангвінік добре контролює свої емоції, імпульсивність, є врівноваженим та дисциплінованим. Швидко звикає до нових вимог, нової обстановки, засвоює необхідні навички і вміє ними оперувати.

Для дітей флегматичного складу нервової системи характерні повільність, інертність, малоемоційність, урівноваженість, енергійність та працездатність. Іноді у дитини виникають складнощі із початком діяльності, але потім вона здатна довго та наполегливо працювати. Навички набуваються повільно, з зусиллями. Флегматик характеризується витримкою, терплячістю, легко себе опановує.

Діти з нахилом до меланхолічного типу нервової системи відзначаються низькою працездатністю, легко відволікаються, але схильні до глибоких і стійких почуттів, мають багату уяву і фантазію. Меланхолік може довгий час займатися нецікавою, монотонною роботою.

Діти-холерики характеризуються активністю, рухливістю, емоційністю, здібністю легко і повно залучатися до діяльності. Вони швидко із захватом беруться за справу, але на довгий час їхнього ентузіазму може не вистачити. Їм часто не достає витримки, здатності до саморегулювання, врівноваженості.

Кожен педагог повинен розуміти, що темперамент не може бути хорошим чи поганим. Кожний тип темпераменту має свої переваги й недоліки. Діти, маючи різний тип нервової системи, можуть досягати високих результатів завдяки формуванню у своїй роботі індивідуального стилю.

На думку психологів, велике значення у формуванні здібностей відіграють риси характеру людини, бо характер проявляється у ставленні особистості до себе, світу, справи в цілому. Одним з головних показників характеру є воля – здатність людини досягати поставлених цілей, незважаючи на перешкоди, які виникають на її шляху.

Давньогрецький філософ і лікар Теофрастр у трактаті «Етичні характери» зазначав, що характер людини віддзеркалює моральне життя суспільства. Цікавим є той факт, що він уперше увів термін *характер*. До нього філософи використовували слово *етос*, що з грецької означало «норов», «образ думок». У трактаті Теофрастр змалював понад 30 видів характерів – хвалька, підлесника, базіки та інших. Дослідження Б. Ананьєва, Б. Теплової, В. Крутецького, Н. Лейтеса підтверджують, що у розвитку здібностей велику роль відіграють характери, між якими існує тісний зв'язок.

Отже, на підставі теоретичного аналізу психологічної, філософської літератури нами розкрито сутність поняття «здібності», яке можна подати в декількох визначеннях:

- здібності – структурна частина особистості, яка актуалізується у конкретному виді діяльності, зумовлюючи її якість;
- здібності – це такі якості та можливості особистості, що забезпечують успішне і творче виконання будь-якого виду діяльності, зумовлюють вибір та використання необхідних знань, умінь та навичок, спрямованих на вирішення нових завдань.

Це дає нам підставу в подальших дослідженнях розглянути зміст та структуру творчих здібностей школярів.

Література:

1. Гегель Г. Феноменология духа / Г. Гегель. – М. : Просвещение, 1959. – 313 с.
2. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). – К. : Райдуга, 1994. – 62 с.
3. Платонов К. К. Проблемы способностей / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1972. – 311 с.
4. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 800 с.
5. Філософія : [підручник] / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І. І. Кальний та ін.; за ред. Г. А. Заїченка. – К. : Вища школа, 1995. – 455 с.
6. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.

Грамотюк Е.В.

ГЕНЕЗИС ПОНЯТИЯ «СПОСОБНОСТИ»

Статья посвящена исторической ретроспективе понятия «способности» в трудах известных философов и психологов, начиная со времен Античности до современности; изложены идеи представителей украинской философской мысли относительно творчества человека. В работе рассматриваются различные подходы к определению понятия «способности» и психологические факторы, влияющие на их развитие. Рассматривается влияние особенностей темперамента на развитие способностей и отмечается особая роль

правильно организованного обучения в развитии творческого потенциала школьников благодаря формированию индивидуального стиля в их работе. На основании теоретического анализа психологической, философской литературы раскрыта сущность понятия «способности» и представлено его определение.

Ключевые слова: способности, творческие способности, особенности темперамента, характер, одаренность.

Gramatyuk H.V.

GENESIS OF THE CONCEPT «CAPABILITIES»

The article is devoted to the historical retrospective view of the concept «capabilities» in philosophical and psychological works of well-known scientists, from the Antiquity to modern times; ideas of Ukrainian philosophers concerning person's creativity are expounded in the article.

In the article the author tells that from birth a person more or less endowed with creative potential and creative abilities. Therefore, the primary task of the teacher is to develop children's active creative positions "not yet lost their capability to get involved in searching for the unknown and unusual ...". Various approaches to determining the concept «capabilities» and psychological factors influencing their development are defined in the given article. Capabilities - structural part of personality, which is actualized at a particular field of activity, causing its quality. The influence of temperament peculiarities is being considered according to the development of capabilities and also the unique role of the properly organized teaching process in developing of pupils' creative potential due to forming their individual style of work is marked.

On the basis of theoretical analysis of psychological and philosophical literature the essence of the concept «capabilities» is exposed and its definition is given. Capabilities are qualities and abilities of individual to ensure the successful and creative performance of any activity that leads to selection and use of essential knowledge and skills to address new challenges.

Key words: capabilities, creative capabilities, temperament peculiarities, character, endowment.

Рецензент: Кузьменко Ю.В.

УДК 37.011.3

Вечерок Т.В.*

КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ СФОРМОВАНОСТІ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ

Статтю присвячено актуальній темі – моральному вихованню старшокласників, а саме критеріям їх моральної вихованості. У статті розглядаються такі поняття, як моральні цінності, процес їх формування, критерії оцінювання й основні показники моральної вихованості та сформованості етичних цінностей учнів старшої школи. У процесі наукового пошуку вивчалася думка вчених – педагогів, психологів, філософів тощо. На основі дослідженого матеріалу автором запропоновано до наукового розгляду систему критеріїв та показників сформованості моральних цінностей учнів старших класів. Доведено, що ці критерії та показники ґрунтуються на певному ступені почуттєвого сприйняття етичних цінностей, здатності до їхнього осмислення і частоті звернення до них в особистій моральній практиці.

Ключові слова: моральне виховання, цінності, моральні цінності, моральність, критерії, сформованість моральних цінностей, старшокласник.

На початку ХХІ століття Україна переживає важкі часи. Питання моралі та моральності є гострими в сучасному суспільстві та постають перед кожним громадянином нашої країни. Моральна надійність особистості формується залежно від

* © Вечерок Т.В.*